

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

УДК 323.28(477.6/.7)«192»(09)

*Дмитро АРХІРЕЙСЬКИЙ**

Інститут військових нарад як інструмент каральної політики радянської влади на Катеринославщині на початку 1920-х рр.

На матеріалах Катеринославської губернії досліджується діяльність військових нарад як надзвичайного інституту радянської влади з придушення українського селянського повстанського руху під час переходу до нової економічної політики.

Ключові слова: військові наради, селянство, повстанці, «боротьба з бандитизмом», заручники.

В історичній науці рубежу ХХ–ХХІ ст. проблема зародження й утвердження радянської влади на теренах колишньої Російської імперії завжди привертала до себе підвищену увагу дослідників. Історіографія часів СРСР узагалі вважала її пріоритетною.

* *Архирейський Дмитро Володимирович* – доктор історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Професійних істориків цікавили та продовжують цікавити різноманітні аспекти: від причин політичної перемоги більшовиків під час революції та громадянської війни до наслідків довготривалого правління компартії й загального впливу радянської державно-суспільної моделі на світову систему. Однією з найбільш важливих складових процесу утвердження радянської влади в Україні, безперечно, слід уважати проблему взаємовідносин між українським селянством, найчисельнішою верствою населення країни й основною соціальною базою повстанських рухів 1918 – першої половини 1920-х рр., та партією більшовиків, яка після переможного для неї завершення громадянської війни стала державною силою. Саме ці взаємини, на наш погляд, є ключем для розуміння багатьох інших явищ і процесів вітчизняної історії, що мали місце за радянського періоду. Від встановлення тотального контролю над селом і його населенням залежала остаточна політична перемога комуністичної партії. На прикладі репресивної політики радянської держави щодо селян у 1919 – першій половині 1920-х рр. можна глибше зрозуміти процес становлення й механізм дії тоталітарного режиму у цілому, адже в той час було апробовано репресивні методи управління, що використовуватимуться владою в 1930-х рр. У взаєминах партії й селянства знаходяться, безсумнівно, і витoki подальших соціально-демографічних змін у радянському суспільстві, які загалом важко назвати природним явищем з огляду на їх репресивне підґрунтя. Утім, теми більшовизації українського села та становлення й інституціалізації тоталітарного режиму в Україні в 1919 – першій половині 1920-х рр. не можуть уважатися достатньо вивченими без детального дослідження проблеми постійних (або військових) нарад – надзвичайного органу радянської влади, що мав пряме відношення до встановлення повного контролю нової держави над сільським населенням України.

Після укладення перемир'я з Польщею та розгрому армії П. Врангеля лідери більшовиків мали право вважати, що на зовнішніх фронтах перемога залишилася за ними – хоча вони й не змогли поширити революцію на Європу, зате спромоглися встановити свою владу майже по всій території колишньої

Російської імперії. Однак, аби із завершенням повноцінної громадянської війни безпосередньо перейти до так званого «соціалістичного будівництва», більшовикам спочатку треба було стабілізувати ситуацію всередині країни, адже визрівало незадоволення новою владою в армії, значна частина особового складу РСЧА вважалася дезертирами, молодь усіляко уникала мобілізації, фактично сталося так, що «опір призову до Червоної армії переріс у збройну боротьбу»¹. Довіра до дій радянської влади похитнулася також і у пролетарському середовищі.

Утім найгірше склалися стосунки правлячої партії з селянством. Уважаючи його перманентним носієм «дрібнобуржуазної психології», більшовики у цілому не сприймали селян як надійних прихильників і ставилися до них доволі вороже. Надзвичайні заходи щодо села періоду воєнного комунізму після завершення громадянської війни влада переглядати не збиралася. Тому

«скасування приватної власності на землю, заборона оренди, найманої праці, зрівняння в нормах землекористування, володіння худобою, реманентом, позбавлення куркулів громадянських прав викликали ворожість до влади рад. [...] Куркуль, власник товарного хліба, став основним об'єктом позаекономічних методів його вилучення, тобто об'єктом насилля з боку держави. Середні селяни, які мали запаси хліба, у цьому випадку прірівнювалися до куркулів»².

Унаслідок власної політики більшовики на селі могли більш-менш надійно спиратися тільки на нечисленних активістів та декласований елемент – сільських люмпен-пролетарів, адже основна маса селянства автоматично опинилася у ворожому до нового режиму таборі. Тому й не дивно, що

«зі зростанням репресій село перейшло до методів селянської війни – терору проти комуністів і радянських працівників, розгрому колгоспів, радгоспів, припинилася видача хліба»³.

Пік селянської війни припав на 1920–1921 рр. Аграрна Україна стала одним із головних вогнищ опору, який в офіційних радянських документах отримав визначення «політичний бандитизм».

¹ *Осипова Т.* Обманутый класс // Родина. – 1990. – № 10. – С. 24–25.

² Там же.

³ Там же.

Боротьба з українським повстанством стала для більшовиків реальною проблемою ще в 1919 р., коли вони взялися за практичну реалізацію своєї політики. Але внаслідок неприйняття її більшістю селянства України з'явилося чимало повстанських формувань, які настільки дезорганізували радянський тил, що незабаром це вможливило порівняно легке захоплення великих територій армією А. Денікіна. Звичайно, більшовики намагалися викоренити повстанство, але їхні дії, як правило, не мали тоді певної системності та послідовності. На селі радянську владу репрезентували різноманітні продовольчі, каральні, робітничі, військові загони, які підпорядковувалися різним державним установам і наркоматам, діяли за суперечливими планами, часто вступаючи в конфронтацію один з одним. Ясна річ, що через це в першій половині 1919 р. аграрна політика більшовиків практично не відзначалася ефективністю.

Після свого повернення в Україну у грудні 1919 – січні 1920 рр. більшовики серйозно поставилися до попередніх прорахунків, зокрема в боротьбі з селянським повстанством. Вирішення проблеми встановлення своєї влади в українському селі вони бачили в посиленні репресій, але не у зміні власних поглядів на перебудову суспільства й держави. Переконливим підтвердженням цього став наказ військового наркома РСФРР Л. Троцького від 11 грудня 1919 р. про заходи з ліквідації «партизанщини» в РСЧА. На підрозділи Південного фронту, зокрема, покладалися обов'язки впоратися з «сільським бандитизмом». Дозволялося застосовувати будь-які репресивні заходи, у тому числі так звану «кругову поруку» (відповідальність) населення, заручництво, розстріли⁴.

Директива Л. Троцького стала основою для відповідних наказів командування Південного фронту (О. Єгорова та Й. Сталіна) від 21 та 26 грудня 1919 р. Згідно з першим із них, при особливих відділах фронту й армій утворювалися спеціальні загони, яким доручалася боротьба з ворожими

⁴ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917–1921 гг.: Некоторые проблемы истории: Сб. науч. тр. – К., 1990. – С. 130.

«партизанськими, зеленоармійськими та іншими загонами і бандами, які організовані й діють у тилу Червоної армії»⁵.

За іншим наказом утворювалися так звані тили армій і дивізій, метою діяльності яких мала стати саме ліквідація антирадянських повстанських формувань. Начальники тилів підпорядковувалися штабам армій, тобто військовому командуванню. В їх розпорядженні перебували регулярні частини, підрозділи особливих відділів, спецзагони «боротьби з бандитизмом». Ці накази, як справедливо зазначив В. Верстюк, стали

«першим кроком на шляху зосередження [...] боротьби (з повстанством. – Д. А.) в одних руках»⁶.

Війська, підпорядковані начальникам тилів, займалися вилученням у селян хліба, худоби, зброї, грошових коштів (контрибуції. – Д. А.), арештами, узяттям заручників, проведенням масштабних каральних акцій включно зі знищенням окремих «бандитських» сіл.

28 лютого 1920 р. наказом командування Південно-Західного фронту було створено єдиний тил фронту та управління його начальника, що мало безпосередньо відповідати за придушення антирадянського опору. Начальником тилу на правах помічника комфронту було призначено керівника Управління надзвичайних комісій та особливих відділів В. Манцева⁷, а посади начальників тилів і дивізій суміщалися з посадами начальників особвідділів. У розпорядження тилів, за наказом командуючого фронтом О. Єгорова від 29 лютого того ж року, передавалися частини внутрішньої охорони (ВОХР), для яких боротьба з повстанцями визначалася основним функціональним обов'язком⁸. Таким чином, відбувалася поступова централізація надзвичайних органів та концентрація під єдиним командуванням війсь-

⁵ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.: Сб. док. и мат. – К., 1971. – С. 131–132.

⁶ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 131.

⁷ Усенко И., Ярмыш А. Из когорты «железного» Феликса // Рабочая газета. – 1989. – 5 марта.

⁸ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 161.

кових, переважно спеціальних і тилкових, сил для придушення селянського руху опору.

Водночас із посиленням військової складової радянська влада намагалася вести наступ на селянство й за іншими напрямками. Від весни 1920 р. серед комуністичного керівництва почала домінувати думка про «завоювання» українського села шляхом штучного розколу, розшарування загалом монолітної селянської громади. Тобто передбачалася можливість продовження боротьби з озброєною опозицією руками самих селян. Саме у цьому, на наш погляд, полягав головний зміст законів про комітети незаможних селян (КНС) від 5 лютого та 9 травня 1920 р. Створені під опікою держави, комнезами наділялися доволі широкими адміністративними та поліцейськими функціями, а подеколи замість сільрад ставали фактичною владою на селі. Вони мали активно включитися в боротьбу з рухом опору, ставши, за висловом Р. Пайпса, «п'ятою колоною у стані ворога»⁹. Таким чином, в адміністративному та соціальному напрямках у цей час також почала напрацьовуватися методика ліквідації «антирадянських проявів».

На початку січня 1920 р. московське керівництво розробило проект директиви про військову політику більшовиків в Україні, що став основою відповідної постанови уряду УСРР від 22 січня. Ішлося, зокрема, про обов'язковість ліквідації місцевого повстанства, роззброєння населення й застосування проти нього каральних заходів¹⁰. 7 березня реввійськрада Південно-Західного фронту видала спеціальний наказ, який містив детально розроблений план придушення повстанського руху, визначав основні його вогнища в Україні, ставив завдання щодо ліквідації, передбачивши відповідні методи та дії.

Інституціоналізація боротьби з повстанством тривала, доки існував сам рух опору, і охоплювала фактично всю територію радянської України. У квітні 1920 р. Рада народних комісарів УСРР затвердила положення про організацію Управління тила-

⁹ *Пайпс Р.* Русская революция: В 2 ч. – М., 1994. – Ч. 2. – С. 410, 427.

¹⁰ *Гражданская война на Украине: 1918–1920: Сб. док. и мат.: В 3 т., 4 кн. – К., 1967. – Т. 2. – С. 675–677.*

ми Південно-Західного фронту, за яким вся територія республіки (це й був тил фронту) розподілялася на окремі територіальні одиниці з ознаками військових округів. Так, Харківська, Донецька, Полтавська губернії ставали тилом власне фронту, Чернігівська, Київська та Волинська – тилом 12-ї, Катеринославська й Таврійська – 13-ї, Подільська, Одеська, Херсонська губернії – тилом 14-ї армій РСЧА¹¹. Тили фронту та дивізій розподілялися на бойові дільниці (губернські, повітові, районні), начальники яких відповідали за знищення повстанців. Здебільшого ці посади обіймали місцеві військкоми, котрі очолювали спеціальні комісії, що склалися з представників військових і радянських організацій та виконували дорадчі функції¹². При начальникові тилу Південно-Західного фронту також створювалася постійна комісія або нарада, до складу якої входили представники НКВС, ЦК КП(б)У, Наркомпроду, особливого відділу й політвідділу фронту, Центрального управління надзвичайних комісій, а також окружного військкомату¹³.

У положенні рекомендувалося налагоджувати міцні зв'язки між військовими, надзвичайними та партійно-радянськими органами, що об'єктивно мало сприяти консолідації більшовицьких сил у боротьбі з українським повстанством. Як уважалося, територіальні штаби, зв'язані зі своїми районами, мали змогу стежити за найменшою зміною обстановки на селі, вивчати «бази бандитизму» й систематично та послідовно керувати самою боротьбою. Якщо на початку 1920 р. командири розуміли її лише як

«необхідність знищення живої сили активного бандитизму, – визнавав згодом один із червоних воєначальників, – то з квітня [...]

¹¹ Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. – М., 1977. – С. 238; Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 23.

¹² Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. – Харків, 1971. – С. 88; Усков Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу. – К., 1950. – С. 69.

¹³ На защите революции: Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 155–156; Усков Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу. – С. 239.

дедалі ясніше висувається необхідність зв'язати нашу військову політику на селі з процесом зміцнення радянської влади та звільнення сільського бідняка з-під опіки [...] куркулів. Цей новий момент у боротьбі з бандитизмом позначився [...] в "Положенні про Управління тилами Півзахфронту" [...], за яким до боротьби з бандитизмом, окрім військового командування, залучався весь радянський апарат України»¹⁴.

У березні 1920 р. відбулася VI конференція КП(б)У, на якій голова РНК УСРР Х. Раковський зазначив, що головним завданням радянської влади на селі є знищення отаманщини, котра, на його погляд, стояла між новою владою й селянством. У резолюції партзібрання, зокрема, йшлося:

«Захопивши у свої руки частину ліквідованих поміщицьких земель, живий і мертвий реманент [...], порубавши ліс, нагромадивши хліб трьох (останніх) урожаїв, сподіваючись вільного (його) продажу, знахабнівши від безвладдя, [...] маючи зброю, субсидуючи отаманщину, підпорядкувавши собі несвідому голу і голодну бідноту [...], куркуль став фактичною владою на території України»¹⁵.

Тим самим влада визначала так звану «лінію класового фронту» на селі, оголошуючи похід держави на «куркуля» та «отаманщину».

Законодавчою підвалиною цього «походу» стала секретна «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстанцями», ухвалена Раднаркомом УСРР 20 квітня 1920 р. Цей документ акцентував увагу надзвичайних органів на посилення репресивних заходів щодо селянства і повстанського руху зокрема. У випадках прояву населенням відкритої непокори режиму, за відмови видавати повстанців, зброю тощо передбачалося знищення сіл, арешти й ув'язнення всього до-

¹⁴ *Ейдеман Р., Какурін Н.* Громадянська війна на Україні. – Харків, 1931. – С. 3, 91.

¹⁵ *Верстюк В.Ф.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991. – С. 239; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 71.

рослого чоловічого населення «бандитських» районів, майнові та продовольчі конфіскації, розстріли¹⁶. Проведення цих «запобіжно-каральних» заходів покладалося на ревкоми, виконкоми рад, губвійськкомати, надзвичайні комісії, регулярні підрозділи РСЧА.

5 травня 1920 р. до Харкова з цілою армією чекістів (1400 чол.) прибув Ф. Дзержинський, надісланий із Москви з метою ліквідації місцевої «контрреволюції», котра «явно активізувалася» у зв'язку з польською війною. Аналізуючи перспективи боротьби з українським повстанством, шеф ЧК однозначно висловився, що

«необхідна [...] єдність керівництва боротьбою усіх місцевих (надзвичайних) комісій, для цього потрібен апарат, якого досі не було»¹⁷.

29 травня Ф. Дзержинського наказом реввійськради Південно-Західного фронту було призначено начальником фронтового тилу¹⁸. На цій посаді він пробув близько двох місяців, координуючи діяльність місцевих надзвичайних органів і формуючи основу репресивно-каральної машини придушення руху опору. Зокрема, за його наказом від 17 червня 1920 р. визначалася нова – маневрово-наступальна – тактика боротьби з повстанцями, а також більш ефективна система управління військами, від яких вимагалася чітке дотримання єдиного плану дій¹⁹. У спеціальній інструкції, розробленій ЦК КП(б)У в першій половині червня, указувалося

¹⁶ Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьёвке» // Віче. – 1994. – № 1. – С. 122–123; Н. Махно и махновское движение: Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: Сб. док. и мат. – Днепропетровск, 1993. – С. 34–36; ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 41, арк. 5–6.

¹⁷ Семеновко В.І. Історія Східної України: поновлення кайданів (1917–1922). – Харків, 1995. – С. 205.

¹⁸ Маймескулов Л.И., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Харьков, 1990. – С. 58; Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК (1917–1922 гг.). – М., 1960. – С. 204–205.

¹⁹ Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. – С. 239.

«на необхідність створення в губерніях єдиних центрів по боротьбі з бандитизмом і правильного використання військ внутрішньої охорони»²⁰.

За наказом Ф. Дзержинського від 27 і 28 червня 1920 р. начальникам тилів у губерніях підпорядковувалися всі місцеві збройні сили: підрозділи губвійськкоматів, ВОХР, залізничної охорони, залізничної і територіальної міліції, продзагони тощо, а при штабі тилу фронту, за його ж наказом від 23 червня, утворювалася політсекція, завданням якої визначалося проведення серед червоноармійців і населення протиповстанської агітації²¹. Поряд із цим на політсекцію покладалося спостереження за організацією радянської влади на місцях. Незабаром такі структури було створено і при штабах тилів нижчого рівня. Як правило, вони діяли в тісному контакті з надзвичайними комісіями.

Із червня 1920 р. ще більшої ваги набули постійні наради при начальниках губернських і повітових тилів, у зв'язку з чим реввійськрада фронту розробила спеціальну інструкцію «Про постійну нараду». У листі ЦК КП(б)У від 8 червня зазначалось, що, відповідно до цього документа,

«при місцевих тилах скликається особлива нарада найбільш відповідальних представників парткому, виконкому, продкомісара і голови ЧК для координації дій по боротьбі з бандитизмом і з розробки заходів політичного та організаційного характеру для полегшення військової роботи начтилу і його представників. Ці наради повинні були збиратися регулярно, і губком був зобов'язаний брати в цьому участь»²².

Як бачимо, спочатку військові наради діяли лише як допоміжний орган при начальниках регіональних тилів, котрі й були на той час головними державними винищувачами повстанства.

²⁰ Шевчук Г.М. Боротьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на Півдні в 1920 р. – К., 1956. – С. 72.

²¹ Внутренние войска Советской республики: 1917–1922 гг.: Док. и мат. – М., 1972. – С. 495; Держархів Харківської обл., ф. Р-200, оп. 1, спр. 2, арк. 14; Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. – С. 273.

²² На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 170–171.

Шукаючи більш ефективних засобів силової ліквідації повстанського руху, уряд і керівництво надзвичайних органів постійно наголошували на посиленні співпраці всіх установ і органів влади. Згідно з постановою РНК і ЦК КП(б)У від 3 липня 1920 р., радянські і партійні органи мали тісно співпрацювати з військовим командуванням у питанні «ліквідації бандитизму». Наркомату освіти, зокрема, давалося завдання нейтралізувати діяльність «Просвіт», які, на погляд більшовиків, були безпосередньо пов'язані з рухом опору²³.

Для координації зусиль із ліквідації масового дезертирства з лав Червоної армії було утворено Всеукраїнську центральну комісію, яка відтоді підключалася до діяльності надзвичайних органів. У доповіді начальнику тилу Південно-Західного фронту зазначалося, що

«управління тилу прагне до об'єднання діяльності з іншими апаратами, аби було можливо пропагандою боротися з дезертирством, щоб добитися ще більшого контакту на місцях, управлінням тилу видано категоричний наказ начтилам скликати наради не раз на тиждень, як передбачалось від початку, а щоденно»,

щоб у районах з «активним бандитизмом» усі органи радянської влади об'єднувались навколо відповідних начтилів²⁴. Наказ начальника тилу фронту від 19 липня 1920 р. ще раз наголошував на обов'язковому об'єднанні

«всіх органів радвлади у справі ліквідації дезертирства, яке поширюється по Україні»²⁵.

Упродовж серпня–грудня 1920 р. було затримано близько півмільйона дезертирів, що, на думку властей, значно підірвало повстанський рух²⁶.

Продовженням курсу на консолідацію сил держави у боротьбі з повстанством слід вважати постанову РНК від 20 серпня

²³ Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. – С. 90.

²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 57, оп. 2, спр. 449, арк. 20.

²⁵ Держархів Харківської обл., ф. Р-200, оп. 1, спр. 2, арк. 61, 62.

²⁶ Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.). – Ч. 1. – Л., 1964. – С. 90.

1920 р. про врегулювання взаємовідносин між Цупнадкомом і наркоматами²⁷. До єдиної системи контролю підключалася навіть Українська трудова армія – через свій особливий відділ²⁸. Як приклад співпраці різноманітних установ цього часу можна назвати діяльність так званого Міжкому (міжвідомчої комісії), що від серпня 1920 р. діяла в Катеринославі й мала у своєму складі представників виконавчих та надзвичайних органів влади²⁹.

У вересні 1920 р. з боку держави в авангард боротьби зі збройною організацією ввійшли структури внутрішньої служби (ВНУС), у складі яких відтепер продовжують діяти регіональні тили та бойові дільниці зі штабами та військовими нарадами при них або при комдивах військ ВНУС³⁰. Постановою РВР та НКВС РСФРР від 6 вересня війська ВОХР перейменовувалися на війська ВНУС, а спільним наказом командування Південно-Західного фронту і командуючого військами ВНУС від 14 вересня утворювалися війська ВНУС фронту.

Тіснішою стала співпраця надзвичайних органів з виконавчою владою на місцях. Так, за наказом по військах ВНУС від 30 листопада 1920 р. губернські військові наради зобов'язувалися радитися у своїх справах з місцевими органами влади³¹. Із жовтня 1920 р., відповідно до резолюції І всеукраїнського з'їзду незаможних селян, починають формуватися збройні загони КНС, які включалися у загальну систему боротьби з повстанцями³². Звичайно ж, загони незаможників у своїх інтересах використовували надзвичайні комісії. Наприклад, Катеринославська губЧК визнавала, що

²⁷ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 178.

²⁸ Там же. – С. 180.

²⁹ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – Днепропетровск, 1994. – С. 49–50.

³⁰ *Эйдеман Р.* Ударные уезды и районы (К вопросу о борьбе с бандитизмом). – Харьков, 1921. – С. 24.

³¹ *Эйдеман Р.* Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – Харьков, 1920. – С. 41.

³² Внутренние войска Советской республики... – С. 388.

«за своєї неорганізованості [...] співчуття (з боку КНС) до радянської влади могло залишатися чисто платонічним і абстрактним»,

і тому комісія у вересні 1920 р. вирішила

«наблизити комнезаможів до роботи Чека, і всю діяльність по використанню місцевих комнезаможів і комосередків у чекістських цілях покласти: по-перше, на комісарів у робітничих загонах; по-друге, на представників губчека в кар[них] трійках і, по-третє, на політбюро (повітові органи ЧК. – Д. А.), на які безпосередньо і лягатиме вся відповідальність по проведенню цієї роботи»³³.

У жовтні відбулося об'єднання командування військ ВНУС Харківського і Київського військових округів під керівництвом одного начальника (Р. Ейдемана) і єдиного штабу з обов'язковим оперативним підпорядкуванням фронтів³⁴. 21 жовтня 1920 р. постановою РНК УСРР і РВР Південно-Західного фронту було організовано війська ВНУС. Посади повітових начальників тилів скасовувалися. Керівництво боротьбою з повстанцями у межах окремих губерній покладалося на начальників губернських військ ВНУС, у межах повітів – на начальників повітових дільниць, якими, як правило, були командири окремих частин ВНУС. Для досягнення узгодженості дій радянських і військових органів при командуючому ВНУС фронту створювалась реввійськрада тилу України у складі представників РВР фронту, ЦК КП(б)У, РНК УСРР, командуючого військами ВНУС і голови Наркомпроду республіки. Начальникам дивізій ВНУС надавалося право періодично скликати наради представників місцевих цивільних і військових властей, а при командуючих військами ВНУС у губерніях формувалися постійні наради на чолі з головами губвиконкомів і у складі губвійськкомів, губернських командуючих військами ВНУС, голів губЧК і губернських продовольчих комітетів. Губернські наради мали скликатися щоденно, але в повітах їх узагалі поки що не створювали³⁵. Наказ військам ВНУС РСФРР про «поліпшення» методів боротьби з повстанцями

³³ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 41.

³⁴ Внутренние войска Советской республики... – С. 211, 248–249.

³⁵ Там же. – С. 223.

від 10 жовтня 1920 р. упорядковував управління військами ВНУС і закріплював їх пріоритет у здійсненні каральної політики³⁶.

У листопаді 1920 р. було очевидним, що воєнне протистояння з армією П. Врангеля завершується на користь більшовиків і селянське повстанство залишається єдиною силою, здатною реально заважати зміцненню в Україні радянської влади. Комуністичне керівництво серією наказів по військах ВНУС намаглося заздалегідь запобігти майбутній активізації повстанського руху. Наприклад, два накази губернським військнарадам від 22 листопада закріплювали традиційну для більшовиків думку про «класове розшарування» селянської громади і необхідність утисків «куркуля», передбачали подальшу систематизацію та централізацію придушення збройної опозиції, пропонували цілий комплекс каральних заходів проти цивільного населення³⁷. Наказ від 24 листопада, відверто визнаючи, що держава не має достатніх ресурсів для швидкого приборкання масштабного українського повстанського руху, висував ідею винищення повстанців з одночасним покаранням сільського населення почергово в окремих повітах і районах (так званих «ударних») і фактично покладав усю відповідальність у цій справі саме на військові наради³⁸. Наказ від 30 листопада важливими фігурами у боротьбі з повстанством на місцях визначав уповноважених військнарад³⁹. У той же час керівництво держави переглянуло військову концепцію боротьби з «бандитизмом». 1 грудня 1920 р. на засіданні РВР РСФРР розглядалися завдання військової влади в радянській Україні. Було зроблено висновок, що остаточне придушення збройного опору доцільно доручити регулярній армії, яка звільнилася після перемоги над П. Врангелем, підпорядкувавши їй всі спеціальні підрозділи⁴⁰. Постановою Ради

³⁶ Внутренние войска Советской республики... – С. 216–217.

³⁷ *Эйдеман Р.* Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – С. 34; *Его же.* Ударные уезды и районы (К вопросу о борьбе с бандитизмом). – С. 24–25.

³⁸ Внутренние войска Советской республики... – С. 559.

³⁹ *Эйдеман Р.* Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – С. 41.

⁴⁰ Внутренние войска Советской республики... – С. 235–236.

праці й оборони (РПО) від 6 грудня загальне управління боротьбою з українським повстанством покладалося на командуючого збройними силами України і Криму М. Фрунзе, який одночасно був уповноваженим РВР РСФРР в Україні⁴¹, що зайвий раз підкреслює відомий факт загального керівництва московським урядом ліквідацією місцевих повстанців.

Усе це призвело до перепідпорядкування у грудні 1920 р. постійних нарад військовому командуванню. 24 грудня при головнокомандувачеві було створено постійну нараду як центральний орган по боротьбі з «бандитизмом». Постанова РНК УСРР від 15 грудня визначала умови роботи губернських нарад в «ударних» районах і встановлювала склад повітових нарад, які створювалися у цей час⁴². Війська ВНУС, згідно з постановою РПО від 6 грудня 1920 р. і наказом М. Фрунзе від 12 січня 1921 р., в УСРР передавалися військовим округам, що створювалися на базі колишніх фронтових та армійських тилів за постановою уряду республіки від 28 грудня 1920 р.⁴³ Харківська, Кременчуцька, Полтавська і Донецька губернії становили Харківський військовий округ, Київська, Подільська, Волинська і Чернігівська – Київський, у Катеринославській губернії розміщувалася 1-ша кінна армія С. Будьонного, в Олександрійській губернії та на Кримському півострові – 4-та армія, в Одеській і Херсонській губерніях – частини 6-ї армії РСЧА⁴⁴. Отже створення військових округів у межах республіки було нерозривно пов'язаним із прагненням більшовицького режиму якнайшвидше покінчити саме з рухом збройної опозиції, що підтверджує думку Р. Пайпса про формування Червоної армії насамперед для боротьби з «внутрішніми ворогами» комуністів⁴⁵.

⁴¹ Внутренние войска Советской республики... – С. 239; Декреты Советской власти. – М., 1986. – Т. XII. – С. 261–262.

⁴² *Эйдеман Р.* Ударные уезды и районы... – С. 23.

⁴³ Держархів Харківської обл., ф. Р-200, оп. 1, спр. 43, арк. 11; *Кучер О.О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921–1923 рр. – С. 38–39.

⁴⁴ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 206.

⁴⁵ *Пайнс Р.* Русская революция. – С. 287.

8 грудня 1920 р. РНК УСРР і ЦК КП(б)У підтримали постанову РПО, видавши «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом», яка передбачала комплекс заходів по знищенню повстанства, у тому числі роззброєння населення, заручництво, контрибуції та реквізиції продовольства, худоби, реманенту, майна, примусове виселення родин повстанців за межі України, спалення хат «відомих бандитів» тощо⁴⁶.

Інструкція фіксувала певну трансформацію деяких органів, зокрема політсекцій. З агітаційних вони, згідно з положенням від 7 грудня 1920 р., перетворювалися на діючі органи боротьби з повстанством і теж перепідпорядковувалися військовому командуванню. Перші такі політсекції організовувалися в районах, найбільш охоплених повстанським рухом – в Олександрійській губернії, Маріупольському повіті та Гришинському районі Донецької губернії, Павлоградському повіті Катеринославщини⁴⁷, що свідчило про найбільшу активізацію селянського повстанства в цей час на півдні України, у сфері дій махновців. Завданням політсекцій визначалося

«вивчення бандитизму і розробка заходів боротьби з ним, [...] об'єднання і керівництво діяльністю військових, громадянських і партійних органів у справі ліквідації бандитизму й утвердження нормального радянського апарату»⁴⁸.

Тобто всі установи місцевої влади зобов'язані були підкорятися наказам політсекцій, що мали також право використовувати потенціал політвідділів, особвідділів і трибуналів РСЧА.

У січні 1921 р. військові наради, які до цього часу виконували переважно дорадчі функції, практично злилися з бойовими органами – політсекціями. Задля більшої активізації установ, які мали відношення до придушення повстанства, військові

⁴⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3371, оп. 1, спр. 1, арк. 170, 171; На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 201; ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 24–25; оп. 2, спр. 1, арк. 28–31.

⁴⁷ Держархів Харківської обл., ф. Р-200, оп. 1, спр. 43, арк. 57.

⁴⁸ Там само, ф. Р-200, оп. 1, спр. 43, арк. 58; ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 1, арк. 28–31.

наради незабаром були знов підпорядковані – тепер уже Раднаркому республіки. Із 19 лютого 1921 р. Постійна нарада при РНК УСРР стає центральним органом боротьби з опозиційним рухом⁴⁹. Тільки 11 червня того ж року постановою республіканського РНК було затверджено «Положення про постійні наради», в якому визначалися основні функції та завдання центральної й регіональних нарад⁵⁰. Цей документ фактично завершував еволюцію нарад від дорадчого до найвищого органу влади на місцях, якому підпорядковувалися як військові, так і цивільні організації. Щоправда, така ситуація була тимчасовою, доки не зміцнили виконавчі органи радянської влади на губернсько-повітовому рівні.

Таким чином, із кінця 1920 – на початку 1921 рр. в радянській Україні існувала система військових нарад, яка, відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу республіки, мала чотири рівні: 1) Постійна нарада при РНК УСРР; 2) губернські наради; 3) повітові та районні наради; 4) волосні військові наради, бойові дільниці, польові штаби, революційні трійки.

У своїй практичній діяльності військові наради спиралися на раніше сформовані військові та цивільні установи й організації: виконкоми, військкомати, органи ЧК, продовольчі служби. Це прямо впливало на персональний склад нарад. Так, до Катеринославської ГВН входили голова губвиконкому, голова губернської ЧК, керівники губпродкому та військкомату. У відповідності до специфіки діяльності губернської військнаради, її керівництво через секретаря ГВН невпинно стежило, аби на засіданнях наради

«були присутніми виключно члени ГВН, [...] особи, запрошені з дорадчим голосом, повинні брати участь лише при вирішенні того питання, щодо якого їх було запрошено»⁵¹.

⁴⁹ Яковлева Л.В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921–1923 рр. // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 42–53.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ ДАДО, ф. 3371, оп. 1, спр. 12, арк. 14, 15.

У зв'язку з цим у засіданнях ГВН у той чи інший час брали участь командуючий або представники штабу 1-ї кінної армії, представники особливого відділу Харківського військового округу, начальник Катеринославської губернської дорожньо-транспортної ЧК, голови окремих повітових нарад. Іноді скликалися навіть з'їзди голів ПВН із метою узгодження та координації дій повітових нарад⁵².

Повітові військові наради уособлювали собою всю владу в повітах і прямо підпорядковувалися губернській нараді. У параграфі 1 «Положення для повітових воєнних нарад і районних трійок» зазначалося:

«Повітові військові наради організуються при повітових виконкомах і повітревкомах і діють на підставі наказу командуючого збройними силами на Україні та РНК УСРР від 29 січня 1921 р. До складу наради входять: начальник військової дільниці, голови повітконкому, повітової продовольчої комісії, повітвійськкомату і начальник особливого відділу (військової) частини»⁵³.

В іншому документі говорилося, що

«у межах повіту керівництво належить ПВН у складі голови виконкому, повітпродкомісара, начполітбюро, повітвійськкома, начдива, військкомдива»⁵⁴.

Як бачимо, у складі ПВН обов'язковою була присутність представників радянських, партійних, військових, спеціальних продовольчих органів, а також надзвичайних комісій.

Включаючи до свого складу представників найважливіших установ повіту, повітова військнарада фактично сама ставала тут найвищою владою.

«Військова нарада є оперативним штабом у повіті, здійснює свою роботу за статутами воєнного характеру, – зазначалося у “Положенні для повітових військових нарад”. – Її розпорядження обов'язкові для усіх організацій та установ повіту, ті ж, хто не виконуватиме їх, буде дуже жорстоко каратися як за невиконання бойових наказів»⁵⁵.

⁵² *Пайнс Р.* Русская революция. – С. 2.

⁵³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3374, оп. 1, спр. 7, арк. 34.

⁵⁴ Там само, арк. 218.

⁵⁵ Там само, ф. 3374, оп. 1, спр. 7, арк. 34.

В іншому документі говорилось, що

«вищою владою у повіті є ПВН, яка координує дії [...] всіх військових частин, розташованих на території повіту, і переміщує їх за власним розсудом»⁵⁶.

Характеризуючи склад наради, «Положення для повітових військових нарад» зазначало, що її головою є очільник повіт-виконкому,

«решта членів наради є на зразок колегії при ньому [...] Питання про заходи у повіті вирішують простою більшістю голосів»⁵⁷.

Вище керівництво УСРР чітко визначало рівень повноважень і ступінь залежності нарад від центральних органів влади:

«В[ійськова] н[арада] є органом тимчасового характеру [...], ніякого відношення до справ внутрішнього розпорядку того чи іншого відділу не має і роботу свою організовує винятково за даними директивами центральної радянської влади. В[ійськова] н[арада] при вирішенні питань центральних відомств, наприклад продовольчих, не може робити ніяких відхилень від наявних щодо цього розпоряджень і настанов, поглиблюючи лише їх і змінюючи способи їх більш швидкого практичного вирішення»⁵⁸.

Районні військові наради (РВН) створювалися в окремих районах тих чи інших повітів. Вони, як правило, підпорядковувалися або відповідній ПВН, або безпосередньо ГВН. Наприклад, Катеринославська ПВН керувала діяльністю Каменської та Нікопольської РВН.

Польові штаби та бойові дільниці, про що зазначалося вище, від початку створювалися як місцеві структури військового контролю над сільськими округами. При утворенні військнарад вони поступово включалися в їх систему, виходячи з підпорядкування військового командування. На початку 1921 р. частогусто виникала плутанина, пов'язана з існуванням великої кількості польових штабів, підпорядкованих чи то нарадам, чи то військовим, із різним рівнем повноважень та обсягом завдань. Аби запобігти цьому, Катеринославська ГВН пропонувала

⁵⁶ Держархів Дніпропетровської обл., спр. 9, арк. 10.

⁵⁷ Там само, спр. 7, арк. 34.

⁵⁸ Там само.

«в кожному окремому випадку, називаючи польштаб, додавати слово – “повітової чи районної наради”. Крім того, ще раз суворо забороняється брати на себе дачу оперативних завдань військовим частинам, які не перебувають у безпосередньому оперативному підпорядкуванні польштабів і ПВН. Оперативні завдання даються тільки військовим командуванням по власній лінії. ПВН і польштаби, якщо є необхідність, встановлюють контакти з військовим командуванням і здійснюють [...] завдання за наказами військового командування»⁵⁹.

Таким чином, у структурі військових нарад польові штаби діяли при повітових нарадах, або ж повіт розподілявся на окремі райони, в яких вони і створювалися.

Поступово змінювався і профіль завдань, покладених на польові штаби, – від суто військових до багатофункціональних. Уже 1921 р. діяльністю штабів прямо керували голови повітвиконкомів або вповноважені військнарад. Таким чином, штаби ставали вищими органами влади в певних районах і їхні розпорядження були обов'язковими для всіх місцевих радянських та партійних організацій. Губернське керівництво зобов'язувало радянські органи влади

«розпорядження польового штабу вважати бойовим наказом, виконання якого обов'язкове для всіх»⁶⁰.

Із метою підвищення ефективності боротьби з повстанством, надання їй тотального характеру структури військнарад розгалужувались, аби охопити якомога більше сільського населення. Безпосередньо у селянському середовищі діяли, зміцнюючи владу більшовиків, численні волосні військові наради, надзвичайні революційні трійки, уповноважені емісари. Їм допомагали комітети незаможних селян, бойові загони незаможників та самоохорони тощо.

Волосні військові наради (ВВН) на Катеринославщині почали утворюватися згідно з постановою губернської наради від 9 грудня 1921 р. Широкого розмаху їх організація набула на-

⁵⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 25.

⁶⁰ Там само, ф. 3374, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

весні 1922 р. Будучи в цей момент вищим органом влади волосного рівня, ВВН до свого складу включала голів волвиконкому та КНС, начальника місцевої міліції, волвійськкома та секретаря партосередку. Підпорядкувалися вони ПВН чи РВН і на них покладалася

«відповідальність за дотримання революційного порядку у селі. Волвійськнаради повинні тримати на обліку і стежити за поведінкою осіб, які брали участь чи запідозрені щодо участі в бандах, заарештовувати й передавати повітовій владі прибулих підозрілих осіб, повідомляти командуванню найближчої військової частини про появу банд і передавати йому всю інформацію, що стосується їх переміщення, уживати заходів щодо оборони села у випадку наступу банд»⁶¹.

Важливим знаряддям боротьби з повстанським рухом були різноманітні трійки двох типів: територіальні (повітові чи районні) і спеціальні (карально-експедиційні від нарад та штабів чи при окремих каральних загонах). Вони мали надзвичайний статус, який підкреслювався самою назвою – «надзвичайні» або «революційні». В. Верстюк зазначає, що вперше трійки з'явилися в Україні влітку 1920 р. з метою проведення масштабних хлібних реквізицій⁶². Формували їх за територіальним принципом – у губерніях, повітах, волостях (де вони мали, що правда, формат четвірок), до їх складу входили голови відповідних волвиконкомів, продкомів і КНС, а також начальники тилів.

Як бачимо, мережа трійок стала основою для створення більш масштабної, функціональної і досконалої системи військових нарад. У структурі останніх трійки мали функції квазінадзвичайних органів, адже з-поміж інших надзвичайних органів їх відрізняв статус найбільш репресивного інституту, саме вони здійснювали каральну політику більшовицької влади на практиці.

Територіальні трійки призначалися керівництвом ПВН або районних польових штабів для роботи в «ударних районах». В їхньому складі традиційно обов'язковою була присутність представників місцевих радянських установ (чи політпрацівників),

⁶¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-224, оп. 1, спр. 7, арк. 186.

⁶² Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 157.

військового командування і продовольчих комісій. Функції членів трійок розподілялися таким чином: голова продкомісії відповідав за виконання продрозкладки (продподатку), представник армії забезпечував роботу військовою силою, політпрацівник ніс відповідальність за проведення агітаційно-політичної роботи серед населення. Як орган, підпорядкований ПВН або польштабу, територіальні трійки виконували й невластиві їм від початку адміністративні та господарські обов'язки.

Із подоланням гострої продовольчої кризи 1921–1923 рр. відповідна функція трійок поступилася місцем іншій, більш притаманній саме військовим нарадам, тобто боротьба з повстанцями і контроль над сільським населенням. Виконуючи різноманітні акції в рамках цих функціональних обов'язків, трійки послуговувалися тим комплексом репресивно-каральних заходів, за яким, власне, характеризується вся діяльність військових нарад (вилучення зброї, арешти й розстріли нелояльних осіб тощо).

Із часом функції територіальних трійок скоротилися лише до вилучення зброї. Проте вже у 1924 р., уважаючи, що «планові і систематичні кампанії» з вилученням у населення зброї дали задовільні для влади результати, керівництво поставило питання про доречність існування цього надзвичайного органу взагалі. Так, рішенням Катеринославської ГВН від 28 лютого 1924 р. окружні та районні трійки було ліквідовано, а їх функції передано комісії «по боротьбі з бандитизмом»⁶³.

Експедиційні надзвичайні трійки, своєрідні «ревкоми на колесах», створювалися для виконання окремих, разових акцій, пов'язаних із вилученням зброї, затриманням дезертирів і повстанців, цілеспрямованими реквізиціями або покаранням нелояльного населення.

До створення єдиної системи військових нарад одночасно діяли численні трійки від надзвичайних комісій, армійських особливих відділів, окремих військових частин, продзагонів тощо. Постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. номенклатура трійок скорочувалась до трійок при каральних загонах або

⁶³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3373, оп. 1, спр. 12, арк. 4–5.

бойових загонах КНС⁶⁴. Вони підпорядковувалися ГВН чи ПВН, які визначали їх склад (представник надзвичайних комісій, Червоної армії, радянських органів влади або КНС). Постанова регламентувала дії трійок – характерно, що від цього часу у збройній боротьбі проти повстанців каральні загони на чолі з надзвичайними трійками не мали права брати участі і вся їхня енергія спрямовувалася проти цивільного населення.

У міру того, як поступово зміцнювалися органи державної безпеки, число експедиційних трійок помітно скорочувалося, їх повноваження обмежувалися, функції зводилися лише до вилучення зброї й покарання на місці певних категорій населення. Саме такі обов'язки мали трійки, які діяли, наприклад, у Катеринославському повіті (лютий 1923 р.), Павлоградському окрузі (лютий–квітень 1923 р.) тощо⁶⁵.

У боротьбі з повстанством широко використовувався інститут уповноважених. Можна виділити принаймні дві їх категорії: уповноважені від військових нарад і від надзвичайних комісій. Перші, якщо вірити Р. Ейдеману, діяли вже в листопаді 1920 р.⁶⁶ Коло їхніх обов'язків абсолютно нічим не відрізнялося від завдань експедиційних трійок: вилучення зброї і військового спорядження, проведення мітингів та з'їздів членів КНС, виконання продрозкладок, продрподатків. Уповноважені вирішували деякі господарські питання, займалися організацією сільського комсомолу, агітаційно-пропагандистською роботою. Вони наділялися надзвичайними правами «здійснення обшуків, арештів тощо»⁶⁷.

Обов'язки вповноважених від ЧК були значно вужчими і специфічними. Як правило, це агентурно-розвідувальна робота серед населення, що передбачалося спеціальною інструкцією від 9 березня 1921 р.⁶⁸ Згідно з останньою, «легіон» цих уповноважених мав заповнити всі «містечка і селища, громадсько-полі-

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 7, арк. 7.

⁶⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3373, оп. 1, спр. 1, арк. 206; спр. 2, арк. 8.

⁶⁶ *Эйдеман Р.* Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. – С. 41.

⁶⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

⁶⁸ Там само, ф. Р-200, оп. 1, спр. 43, арк. 25–26.

тичні і господарські установи, військові частини» та, вербуючи собі таємних інформаторів-агентів, виконувати свою роботу.

Основою структурної піраміди військових нарад, окрім власних її елементів, були також низові виконавчі та надзвичайні органи влади і військові підрозділи. Сільські виконавчі органи, які створювалися безпосередньо нарадами, відразу залучалися останніми до виконання різноманітних, як правило не-військових завдань. Такі надзвичайні органи, як КНС, постановою ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. наділялися навіть каральними функціями⁶⁹.

На прикладі губернської та повітових нарад Катеринославщини розглянемо особливості діяльності цього надзвичайного органу влади в першій половині 1920-х рр. «Збірник інструкцій губернської військової наради з організації та зміцнення радянської влади на селі й боротьби з бандитизмом у Катеринославській губернії» однозначно підкреслював, що

«керівництво всією кампанією із відновлення і зміцнення радвлади належить ГВН (губернській військовій нараді. – Д. А.), чий розпорядження обов'язкові для всіх рад, партійних, військових та інших організацій»⁷⁰.

В іншому директивному документі зазначалося, що

«згідно з наказами РВР Р[еспубліки], командною вищою владою у губернії є ГВН [...], вищою владою у повітах є ПВН (повітова нарада. – Д. А.), яка координує дії [...] всіх військових частин, розташованих на території повіту, і переміщує їх за власним розсудом. На підставі вищезазначеного всі начальники бойових дільниць і начальники оборони залізничних вузлів зобов'язані беззастережно виконувати всі накази голови ГВН, на території якої вони перебувають»⁷¹.

Отже, головною функцією регіональних військнарад визначалося встановлення і зміцнення більшовицького режиму на місцях, особливо у сільській місцевості, населення якої було очевидно нелояльним до нової влади. Практичне виконання

⁶⁹ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 164.

⁷⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3374, оп. 1, спр. 1, арк. 218.

⁷¹ Там само, спр. 9, арк. 34.

цього завдання передбачало негайне формування сільських органів радянської влади, як надзвичайних і тимчасових (ревкоми, комнезами), так і постійних (сільради, виконкоми). Так, у квітні 1921 р. Лиховський польовий штаб (ПШ) звітував Верхньодніпровській ПВН про те, що його заходами в Попельнастівській волості

«переобрано у сільському комнезаможі президію, як таку, що не відповідає своєму призначенню», а «розпущених волвиконкомів та сільрад не було [...], організацій ревкомів не було [...], передачі під суд членів виконкомів, рад і т. п. не було»⁷².

У липні 1921 р. надзвичайна трійка під головуванням Турченка вирішила «оголосити розпущеним», створивши «міцну революційну владу несаможників над куркулями», Магдалинський волвиконком, «склад якого винятково куркулі», та призначити революційний комітет із несаможників⁷³.

Існування радянської влади у цей час істотно залежало від контролю держави над продовольчими запасами, хлібом. Тому другим, не менш важливим завданням військових нарад було вилучення в українського селянства запасів збіжжя, що відбувалося у формі продовольчих розкладок, а з весни 1921 р. – продподатку.

До виникнення військових нарад проведенням продрозкладок займалися різні органи нової влади (спеціальні, військові тощо), що робило результати такої діяльності неефективними. Створення нарад явно централізувало збирання й реквізицію продовольства. У наказі Катеринославської ГВН від 24 лютого 1921 р., зокрема, зазначалося:

«Останнім часом стає помітною відсутність узгодженості та контакту між начальниками військових частин і агентами опродкомарму (особливої продовольчої комісії 1-ї кінної армії. – Д. А.) в роботі з виконання продовольчої розкладки. Ураховуючи всю колосальну шкоду від цих явищ, ГВН постановила запобігти на майбутнє ймовірності подібних розбіжностей. Для виконання цього наказуємо: 1) Усім командирам і комісарам частин 1 кінної армії за місцем розташування цих частин негайно ввійти в новий

⁷² Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-224, оп. 1, спр. 7, арк. 25.

⁷³ Там само, ф. 3377, оп. 1, спр. 13, арк. 15.

і тісний контакт з агентами опродкомарму щодо максимального посилення продрозкладки [...]. 2) Командирам, комісарам і продагентам ні в якому разі не допускати конфліктів і розбіжностей, що створюють перебої й зупинки у профроботі»⁷⁴.

Із відмовою в березні 1921 р. від політики воєнного комунізму та впровадженням непу, заміною продрозкладки на продподаток проблема продовольства для радянської влади залишалася не менш гострою. В одній із телеграм Катеринославського губвиконкому, голова якого одночасно був очільником ГВН, від 14 червня 1921 р. зазначалося, що

«головним питанням [...] радянської і партійної роботи в даний момент є всебічне посилення товарообмінних операцій для наповнення продовольчого фонду губерній і всієї [Російської] федерації. Упродовж червня–липня Україна має дати Москві, Пітеру та іншим робітничим центрам два мільйони пудів хліба, з яких сто тисяч повинна дати Катеринославщина».

Далі зазначалося, що з різних причин, основними серед яких губерньська влада вважала посуху й «мішочництво», порушувалося продовольче постачання міст краю, у зв'язку з чим зростав страйковий рух серед промислових робітників⁷⁵. І ось у такій ситуації місцева влада йшла не на обмеження надзвичайних заходів у зборі продовольства, а навпаки – на їх посилення. Поряд із проведенням продовольчих реквізицій військові наради всіх рівнів мали організувати посівні кампанії. Безпосередньо цією роботою на селі займалися посівками, які повинні були опікуватися весняною сівбою, а також добиватися, аби засівалися всі придатні для цього землі⁷⁶.

Іншою функцією військових нарад (для цього вони, власне, і утворювалися) була «боротьба з бандитизмом», під чим розумілося знищення збройного повстанства, а також каральні акції проти нелояльного цивільного населення. Із постанови Постійної наради при РНК УСРР від 23 лютого 1922 р. бачимо, що більшовики мали на увазі під «боротьбою з бандитизмом»:

⁷⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3377, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

⁷⁵ Там само, ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 85–87.

⁷⁶ Там само, спр. 1, арк. 9, 10.

«Перше: вимагати від (місцевих військових нарад. – Д. А.) енергійної роботи з метою своєчасного запобігання весняному спалаху бандитизму. Друге: пожвавити роботу місцевих нарад, аби вони безпосередньо здійснювали активне керівництво всією боротьбою з бандитизмом. Третє: основним завданням найближчого часу вважати вилучення всіх уцілілих банд, осередків, вилловлювати ватажків банд, окремих бандитів. Четверте: перевірити, наскільки дійсним є спостереження за всіма бандитами, які перебувають на волі за амністією, використовуючи для цього організації комнезамів. П'яте: вжити всіх заходів щодо посилення агентурної роботи на селі, переслідуючи мету повного [...] висвітлення усіх подій, які там відбуваються чи намічаються. Шосте: продовжити подальшу викачку зброї у населення. У зв'язку з [...] посиленням кримінального бандитизму, терористичних заходів, що здійснюються дрібними групами [...], усім губернським військовим нарадам [наказуємо] вести найенергійнішу боротьбу з цим явищем, зокрема губернські військнаради голодуючих губерній [мають] звернути увагу на можливість розвитку бандитизму на ґрунті голоду. З метою вчасного запобігання цьому явищу, а також уживання відповідних заходів, пропонується уважно спостерігати за всіма ускладненнями, які виникають на цьому ґрунті»⁷⁷.

До комплексу надзвичайних заходів, що практикувалися військнарадами в боротьбі з повстанством, входили й суто військові методи: розвідка, засідки, переслідування повстанських загонів і бої з ними, блокада «бандитських» районів тощо.

Із цим завданням, як і з продовольчим, тісно перепліталася ще одна функція нарад – організація та здійснення охорони важливих об'єктів, у першу чергу пов'язаних зі збором зерна. До таких об'єктів відносилися зсипні пункти, куди звозилося вилучене у селян збіжжя, хлібні транспорти, залізниця (станції та вантажі), берегова лінія судноплавних річок, мости, різноманітні склади, крамниці, пункти товарообміну, лінії зв'язку. Велика увага, звичайно, приділялася також охороні військових об'єктів. Постановою від 28 січня 1921 р. уряд радянської України доручав військовому командуванню

⁷⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3371, оп. 1, спр. 8, арк. 10.

«посилити заходи покарання щодо тих командирів частин, які не ставляться з достатньою увагою до своїх обов'язків стосовно боротьби з бандитизмом, [...] не вживають достатніх заходів з охорони артилерійських парків, обозів тощо».

Військовим пропонувалося

«перевірити разом з надзкомскладом (надзвичайна комісія з охорони складів. – Д. А.) способи охорони військових складів та різноманітних сховищ військового майна»⁷⁸.

Зважаючи на те, що всі згадані вище об'єкти зазнавали постійних нападів із боку повстанців, їх охорона ставала складовою «боротьби з бандитизмом».

Отже, можна констатувати, що всі без винятку основні завдання, виконувані військовими нарадами УСРР, були нерозривно пов'язаними між собою – виконання якогось із них мало на увазі виконання й інших. Це підтверджується, зокрема, думкою керівництва Катеринославської ГВН, висловленою в березні 1921 р.:

«Деякими представниками п[овітових] в[ійськових] н[арад] виявляються тенденції, з огляду на початок посівних робіт, відкласти кампанію з організації радянської влади та зайнятися замість неї проведенням посівної кампанії. ГВН вважає такий погляд неправильним через недостатність ясного розуміння сутності й методів роботи на селі. Пояснюємо, що посівна кампанія є [...] основою роботи з організації радвлди у селі, адже на ґрунті проведення [цієї] кампанії швидше й легше за все можна досягти головної встановленої мети – розшарування села, внесення в нього (село. – Д. А.) гострої класової боротьби та організації незаможників»⁷⁹.

Перебуваючи з кінця 1920 р. на передових позиціях протистояння нової влади й селянства, військові наради мали виконувати низку важливих завдань, для чого радянський уряд наділяв їх особливими повноваженнями. Для здійснення своїх обов'язків вони використовували різноманітні методи. Найперше військові: тривало збройне протистояння з повстанством, що мовою більшовиків називалося «боротьбою з бандитизмом» та

⁷⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 62.

⁷⁹ Там само, арк. 33–34; ф. 3377, оп. 1, спр. 4, арк. 8.

означало масштабні воєнні дії з метою знищення збройних антирадянських формувань, а також виявлення й арешти окремих осіб, які підозрювалися в «бандитизмі», дезертирів. Під «боротьбою з бандитизмом» одночасно розумілась інтенсивна обробка цивільного населення, наріжними каменями якої виступали два основних види практичних операцій – штучне соціальне розшарування сільської громади, спрямоване на економічний підрив заможних селянських господарств та усунення їх або нелояльних до влади осіб із політичної сфери села, а також вилучення в населення зброї, тобто позбавлення селянства військової гарантії господарської й політичної автономії. Звичайно, завзяте відстоювання селянами своїх традиційних прав, незалежності, небажання сприймати більшовицькі порядки, віддавати зерно і зброю, служити у Червоній армії тощо змушувало нову владу широко застосовувати проти сільського населення репресивні заходи впливу, синтезуючи їх із політично-ідеологічними акціями.

Методи діяльності військових нарад ґрунтувалися перш за все на врахуванні настроїв населення. Інформація, котра надходила від агентури та представників влади з місць, систематизувалася повітовими і районними нарадами й передавалася до ГВН і далі – до Постійної наради при РНК УСРР. Усі дані про ситуацію на місцях обов'язково враховували настрої місцевого населення. На основі цих повідомлень розмежовувалися «бандитські» райони і ті, населення яких уважалося пробільшовицьким. Залежно від такої градації планувалася подальша оперативно-практична робота надзвичайних органів. Сама влада причину «доброго» чи «поганого» до себе ставлення пояснювала надто однобоко та, як правило, ставила у залежність від заможності селян. Ось як, наприклад, розмірковувало про це у 1922 р. керівництво Верхньодніпровської ПВН:

«Весь північний район повіту – це густонаселена місцевість. Поміщицької землі дуже мало і сама земля [...] вкрай неродюча, [тому] внаслідок частих неврожаїв – населення вкрай бідне. Ставлення ж до радянської влади [...] співчутливе, [...] самостійно ведуть боротьбу з бандитизмом. Відносно ж південної частини повіту [...], де надлишок поміщицьких земель, – селянство живе

багато, близько третини населення куркульське. В цій частині повіту найчастіше з'являються усілякі банди і повстанці»⁸⁰.

Значні хвилювання у селянському середовищі відзначалися під час переходу до нової економічної політики, чим дуже переймалися надзвичайні органи УСРР. Агентура військових нарад доповідала, що

«повсюдно відзначається сильна агітація куркулів проти комнезаможів, особливо на ґрунті [проведення] посівної кампанії; куркульство навмисно перекручує факти, якщо трапляються які-небудь непорозуміння. Нову продполітику у селі у цілому зустрічають співчутливо, викликає нові обговорення серед самого населення, хоча багато каже, що це, викрут [влади], аби більше посяли»⁸¹.

В окремих селах мешканці відмовлялися здавати хліб узагалі, мотивуючи свою позицію офіційним скасуванням продрозкладки.

Джерела свідчать про прямий вплив повстанців на селян і радянських активістів. Секретар Жданівського партійного осередку (Новомосковський повіт), наприклад, інформував, що під час нападу на село махновців місцевих комсомольців під загрозою смерті було примушено розформувати свою організацію⁸².

Звичайно, військові наради займалися не лише спостереженням за настроями населення чи нейтралізацією впливу на нього повстанців, але й самі намагалися активно впливати в бажаному для влади напрямі, використовуючи при цьому відповідні заходи. Одним із них був прийом і розгляд органами влади селянських скарг. Іншим, більш поширеним методом політично-ідеологічного впливу на населення, стала агітація. Чудово розуміючи її значення у справі збереження та зміцнення влади, більшовики широко використовували її на селі, виходячи з власних переконань про абсолютну відсталість, неосвіченість селянства, чим, мовляв, користуються «куркулі» та «бандити». Селянський повстанський рух, зокрема, пояснювався як намагання поміщиків «повернути свої права, свої багатства і помститися всім тим, хто скинув їх з престолу»; гасла пов-

⁸⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-224, оп. 1, спр. 6, арк. 56.

⁸¹ Там само, арк. 63.

станства про громадянські права і право селян на землю таврувалися як брехливі й облудні; повстанців звинувачували у затуванні і продовженні війни, знищенні сіл, руйнації економіки, сільського господарства, шкільної освіти, навіть у голоді, тобто в усьому тому, у чому більшовики самі завинили перед значними верствами населення. Таким чином, партійне керівництво прямо наказувало надзвичайним органам

«використовувати всі засоби задля розвитку агітації і пояснення відсталим [...] верствам села все про згубну діяльність бандитизму та його політичну неспроможність»⁸³.

Хоча агітація торкалась усіх аспектів встановлення нової влади, військові наради все ж таки більше уваги приділяли антиповстанській пропаганді. Джерела дозволяють виділити кілька головних видів агітації: усну, наочну (або художню), друковану, музичну, комплексну і матеріально-заохочувальну. Для більш плідного використання всіх їх наради активно співпрацювали з різними комітетами Наркомату освіти. В ідеологічній обробці населення велика роль відводилась агітаційній літературі. Розроблялись спеціальні видавничі плани. У 1921 р., наприклад, освітнє відомство УСРР мало опублікувати 20 назв праць проти «бандитизму» загальним накладом 1 млн 600 тис. примірників. До 1 жовтня того року з'явилося 12 назв видань накладом 235 тис., 105 тис. з яких були російською, а решта – українською мовою⁸⁴. Крім окремих книжок і брошур, видавалися листівки «Повстанець, стій!», «Уберіте воров с большой дороги!», «Уничтожайте бандитизм!», «Хто такий бандит і кого він боронить?», «Кому потрібне повстання?», «Куркульські батьки і отамани», «Бандит – ось наш ворог!», «Як боротись з бандитизмом?», «Махно і махновці», «Петлюра і петлюрівці»⁸⁵.

Губернські наради проводили власні агіткампанії. Упродовж 1921 р. на Катеринославщині, наприклад, було видано близь-

⁸² Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3373, оп. 1, спр. 3, арк. 9.

⁸³ Там само, ф. 158, оп. 1, спр. 9, арк. 3 а–д.

⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 616, арк. 145.

⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 14, арк. 2, 5; оп. 2, спр. 1, арк. 19.

ко 40 тис. примірників відозв, листівок і плакатів щодо боротьби з «бандитизмом»⁸⁶. Велика увага приділялась і газетній агітації. У Катеринославській губернії, зокрема, у той час виходили часописи «Голос незаможника», «Селянська правда» та інші, на шпальтах яких пропагувалася радянська влада у вигляді диктатури пролетаріату на чолі з комуністичною партією, викривався «бандитизм», підкреслювалися досягнення КНС, друкувалися повідомлення про амністії повстанців, розміщувалися списки розстріляних, пояснювалися найважливіші заходи й рішення більшовиків⁸⁷.

Широко використовувалася й «цифрова» агітація – статистичні дані про «успіхи» радянської влади у сільських районах країни. В одному із розпоряджень Катеринославської ГВН від 20 травня 1921 р., наприклад, підкреслювалося, що

«надзвичайно важливо показати незаможникам в яскравих цифрах усю користь, яку дала [ім] [...] робота губернської та повітових військнарад на селі [...] ГВН пропонує [...] виявити максимум ініціативи у справі виявлення усіх цікавих цифрових даних. Особливо важливі порівняльні [дані] про стан комнезамів до початку і наприкінці кампанії як в економічному, так і в організаційному відношенні, про озброєння, проведені переобліки і перерозподіл хліба, майна, реманенту»⁸⁸.

Матеріальна агітація здійснювалася у процесі штучного соціального розшарування селянства. Більшовики оголошували, що «бандитам-куркулям і незаможним – не по дорозі», і що перших «посунуть» «з широкого шляху трудящих»⁸⁹. Керівництво радянської України орієнтувало регіональні органи всіляко сприяти процесові розшарування села шляхом збільшення кіль-

⁸⁶ Трифонов І.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.). – С. 205–206.

⁸⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3377, оп. 1, спр. 3, арк. 56; Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 61; Трифонов І.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.). – С. 206.

⁸⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 46–47.

⁸⁹ Там само, ф. 3225, оп. 1, спр. 2, арк. 47.

кості комнезамів, зміцнення і поглиблення їхньої роботи⁹⁰. Таким чином, організація КНС, на думку лідерів компартії, мала перевести гостроту «класової боротьби» у село з метою фактичного знищення заможних селян («куркулів») і зміцнення радянської влади.

Ще з весни 1920 р. надзвичайні органи почали залучати членів КНС до активного розкуркулення власних односельців. Виявлення «куркулів» як ворогів режиму, їх покарання і конфіскація майна, значну частину якого відразу ж на місці через КНС розподіляли серед місцевих активістів, – усе це перекопувало нестійких селян переходити на бік нової влади. З метою заохочення штатних і добровільних донощиків військовій наради створювали спеціальні матеріальні фонди. Крім розподілу конфіскованого «живого і мертвого реманенту» серед активістів і незаможників, більшовики, добиваючись активнішої підтримки, звільняли їх від продрозкладки (продподатку) і трудових повинностей, перекладаючи весь тягар на плечі решти селян.

Не менш ефективним політичним важелем впливу на населення було позбавлення «куркульства» виборчих прав. Подібна практика передбачалася ще конституцією РСФРР 1918 р. і з 1920 р. поширилась і в радянській Україні. На початку 1920 р. голова РНК УСРР Х. Раковський заявив: «Наш закон виключає з радянської влади куркулів»⁹¹. Уважаючи позбавлення виборчих прав складовою частиною боротьби з повстанським рухом, військовій наради широко користувалися цим засобом у своїй діяльності.

Важливим чинником політичного впливу на село були амністії, що їх час від часу влада оголошувала повстанцям. «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом на Україні» від 8 грудня 1920 р. передбачала можливість використання тих повстанців, які з певних причин вирішили б здатися на ласку переможців і заслужити собі «пробачення». Така ж можливість передбачалася і постановою уряду УСРР «Про заходи боротьби з банди-

⁹⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 62.

⁹¹ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 143.

тизмом» від 29 січня 1921 р.⁹² 24 лютого 1921 р. на спільному засіданні пленуму ЦК КП(б)У і Постійної наради було вирішено

«визнати корисним проведення амністії через з'їзд рад, доручивши Раднаркому і політбюро сформулювати постанову про неї разом з т. Держинським»⁹³.

5 березня V Всеукраїнський з'їзд рад оголосив амністію всім «бандитам», котрі до 15 квітня з'являться «з повинною». 13 квітня 1921 р. ВУЦВК ухвалив постанову про продовження терміну амністії ще на місяць⁹⁴. Після його закінчення губернським нарадам було запропоновано поводитися з повстанцями, які здавалися б після 15 травня, згідно з місцевими умовами⁹⁵.

Військові наради урядові постанови про амністію сприймали як накази, що було обов'язковими для виконання.

«На підставі зазначеного закону (постанови V з'їзду рад. – Д. А.), – ішлося в одному з документів Катеринославської ГВН, – усі, хто добровільно здався до 15 квітня, визнав свої злочини і покався, за умов здачі зброї, виявлення прихованих ворогів радянської влади та прийняття зобов'язання стати справжніми громадянами радянської України, не будуть затримуватися і їм буде надано можливість довести щирість своїх намірів»⁹⁶.

На Катеринославщині було розроблено спеціальну «Інструкцію ГВН про відновлення прав бандитів, що з'являються добровільно», яка рекомендувала надзвичайним органам не заарештовувати повстанців, котрі здавалися на умовах амністії, але обов'язково направляти їх у розпорядження губвиконкому для вирішення подальшої долі. Амністованим мали повертати земельні наділи, надавати право вступати до колгоспів, навчаль-

⁹² *Белаш А.В., Белаш В.Ф.* Дороги Нестора Махно. – К., 1993. – С. 526–528.

⁹³ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 228–229.

⁹⁴ *Верстюк В.Ф., Дзюба Е.Н., Репринцев В.Ф.* История Украинской ССР: Хронологический справочник. – К., 1991. – С. 234, 236.

⁹⁵ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 292.

⁹⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-224, оп. 1, спр. 4, арк. 21.

них закладів, навіть на курси червоних командирів⁹⁷. Амністовані за певних умов також приймалися до КНС та обов'язково ставилися на військовий облік, хоча призвати їх до лав Червоної армії Постійна нарада не рекомендувала, вважаючи за краще використовувати колишніх повстанців призовного віку на лісозаготівлях, вантажних роботах тощо⁹⁸. І все-таки на місцях, наприклад у Катеринославській губернії, амністовані призовного віку передавались у військкомати для розподілу по місцевих частинах регулярної армії⁹⁹.

Керівництво військових нарад докладало максимум зусиль для оповіщення населення, і передусім повстанців, про умови амністії. Так, у квітні 1921 р. Катеринославська ГВН передала підпорядкованим структурам розпорядження уряду про повернення амністованим їхніх земельних ділянок, а Новомосковська ПВН, зокрема, умістила повідомлення про це на шпальтах місцевої газети «Голос незаможника»¹⁰⁰.

Крім широкого оповіщення через пресу, з окремими повстанськими формуваннями проводилися спеціальні переговори щодо питань амністії з метою підриву «бандитизму» зсередини. Представники Криворізької ПВН, приміром, упродовж 1921 р. неодноразово організовували контакти з угрупованням Іванова; павлоградські чекісти – з формуваннями отаманів Мирного, Бондаренка, Міхненка, Пушкарьова, Савонова¹⁰¹. У Павлоградському повіті, який узагалі вважався зразковим у справах амністії, склали зброю понад 300 повстанців. На Катеринославщині у цілому тільки за квітень–травень 1921 р. здалися

⁹⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3371, оп. 1, спр. 3, арк. 472.

⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 4, арк. 13.

⁹⁹ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 48.

¹⁰⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 18; ф. 3377, оп. 1, спр. 3, арк. 56.

¹⁰¹ Там само, ф. 3225, оп. 1, спр. 10, арк. 12; На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 287; Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 48.

458 повстанців і добровільно з'явилися 688 дезертирів¹⁰². Узагалі по УСРР до осені 1921 р., за офіційними даними, було амністовано понад 10 тис. рядових повстанців і близько 200 отаманів¹⁰³.

Обіцянки більшовиків відновити амністованих у громадянських правах аж ніяк не означали, що останніх дійсно вважали повноцінними громадянами. За існуючими правилами, колишні вороги радвлади отримували право громадянства лише через півроку після добровільної здачі¹⁰⁴. За ними встановлювався легальний і таємний контроль КНС, міліції, партосередків, місцевих радянських і надзвичайних органів. Амністовані обов'язково мали реєструватися за місцем проживання та проходити періодичну перереєстрацію. Такі надзвичайно-адміністративні правила зберігалися ще тривалий час після оголошення амністії¹⁰⁵.

Від самого початку амністовані повстанці ставали першочерговими кандидатами у заручники або відповідачі, що дозволило В. Семененку назвати оголошену V з'їздом рад амністію «жахливою пасткою», адже

«власні за якихось два місяці знищили або вислали за межі України більшу частину з тих 10 тисяч повстанців, які повірили в комуністичне благодорядство»¹⁰⁶.

Згідно з «Короткою інструкцією по боротьбі з бандитизмом» від 8 грудня 1920 р. і постановою РНК УСРР від 29 січня 1921 р.,

¹⁰² *Залевський А.Д.* Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) // Український історичний журнал. – 1959. – № 4. – С. 96; Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 126; *Трифонов И.Я.* Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.). – С. 155.

¹⁰³ *Верстюк В.Ф.* Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 163; *Залевський А.Д.* Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.). – С. 96.

¹⁰⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3374, оп. 1, спр. 9, арк. 16.

¹⁰⁵ Там само, спр. 8, арк. 7–8; спр. 12, арк. 5–10; Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 48.

¹⁰⁶ *Семененко В.І.* Історія Східної України: поновлення кайданів (1917–1922). – С. 285–286.

надзвичайним органам надавалося право вербувати серед колишніх повстанців агентів, інформаторів і т. ін. Умови березневої амністії тільки підтвердили це. І військові наради, і надзвичайні органи з успіхом для себе використовували надані можливості. Так, Катеринославська губчека повідомляла, що в 1921 р. вона

«дотримувалася принципу широкого, але водночас і обережного використання їх (тобто амністованих. – Д. А.) задля інформаторської роботи»¹⁰⁷.

Під особливим наглядом властей перебували амністовані керівники повстанського руху, отамани. Військові наради рекомендували використовувати їх для подальшого розколу повстанства. І, слід зазначити, це мало свої наслідки. Наприклад, у Катеринославському повіті амністований отаман Журавльов допоміг чекістам викрити активну групу Богуна, на Павлоградщині колишній ватажок Мирний схилив на бік влади формування Бондаренка й Савонова¹⁰⁸.

Ставлення надзвичайних органів до амністованих отаманів було неоднозначним. З одного боку, чекісти і військнаради намагалися провести розмежування

«між верхами і низами банд шляхом надання ватажкам кращих умов життя, що підривало їх авторитет серед колишніх однопумців», а з іншого, в їх «середовище [...] було введено інформаторів, які невпинно контролювали всі дії ватажків банд».

Як бачимо, колишні отамани повстанського руху найбільше відчували на собі недовіру з боку режиму, багатьом із них не дозволялося повернутися на попередні місця проживання і їх утримували в губернських та повітових центрах як заручників¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 48.

¹⁰⁸ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 287; Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 95.

¹⁰⁹ На защите революции: Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. – С. 287; Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 48.

У своєму прагненні максимально використати амністованих повстанців керівництво деяких повітових військнарад намагалося формувати з них збройні загони з метою подальшого їх залучення до бойових операцій проти активних ще повстанських угруповань. Павлоградське політбюро, наприклад, сформувало загін з амністованих під орудою Мирного, а ще один такий підрозділ допоміг розгромити отамана Смирського¹¹⁰. Але у червні 1921 р. Постійна нарада заборонила формування подібних загонів, і приводом для цього стали події саме на Павлоградщині, де загін амністованих зі зброєю в руках знову виступив проти більшовицької влади¹¹¹. Тому, коли у липні 1921 р. подібну спробу зробила Кам'янська РВН, керівництво Катеринославської ГВН наказало останній

«негайно розформувати загони з колишніх амністованих бандитів, не допускаючи надалі у жодному разі подібних формувань»¹¹².

Таким чином, військові наради у своїй практичній роботі активно використовували різноманітні засоби політико-ідеологічного впливу на сільське населення. Утім, застосування лише політичних методів більшовики вважали малоефективним. Велике значення надавалося репресіям.

Ефективність діяльності військнарад прямо залежала від каральної політики, здійснюваної за допомогою значного арсеналу різноманітних заходів. Через те, що активність повстанства реально заважала запровадженню нового ладу у сільських районах України, більшовики у ході боротьби з «бандитизмом» широко використовували надзвичайні методи, випробувані ними ще в роки громадянської війни.

Важливою умовою проведення будь-яких акцій, спрямованих на зміцнення режиму, було встановлення в населених пунктах чи окремих районах облогового (воєнного) стану. Складовою частиною боротьби з українським повстанством цей захід став із 30 травня 1919 р., коли було ухвалено відповідну поста-

¹¹⁰ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 95.

¹¹¹ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 3, арк. 12.

¹¹² Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 3, арк. 81.

нову ВУЦВК, РНК УРСР, ВУЧК та НКВС. Упродовж 1920 р. він неодноразово підтверджувався низкою відомчих постанов та інструкцій.

Із закінченням регулярної війни актуальність використання облогового стану не втратила своєї актуальності в «бандитських» районах. У 1921 р. більшість губерній Південної України постійно перебували в режимі воєнного стану. 8 березня, наприклад, Катеринославщину взагалі було оголошено у стані фронту. Тільки 22 квітня 1922 р. на засіданні Катеринославської ГВН було вирішено

«просити НКВС воєнний стан з [...] губернії зняти, але оголосити Криворізький, Новомосковський і Павлоградський повіти такими, що перебувають під загрозою бандитизму»¹¹³.

У своїй боротьбі проти повстанства влада у вигляді окремого карального заходу використовувала і продовольчі реквізиції. Вилучення у селян продовольства за розкладкою, як відомо, було невід'ємною складовою політики воєнного комунізму. Але продовольчі реквізиції здійснювалися і у вигляді покарання селянства за підтримку повстанців, що, зокрема, передбачалося й інструкціями стосовно «боротьби з бандитизмом» від 20 квітня і 8 грудня 1920 р. У циркулярі «Про накладання натуральних стягнень на волості і села в порядку боротьби з бандитизмом» (квітень 1921 р.) прямо зазначалося:

«Щодо волостей і сіл, які є вогнищами бандитизму і надають йому активну допомогу й підтримку, застосовувати, окрім звичайних репресій військово-адміністративного характеру, стягнення контрибуції продуктами сільського господарства і худобою поверх належних внесків продподатку»¹¹⁴.

Здійснювалися також конфіскації господарського реманенту, побутових речей, сировини, грошей тощо. Так, голова Каменської волосної ревтрійки (Криворізький повіт) у травні 1921 р. доповідав, що

¹¹³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3225, оп. 1, спр. 14, арк. 12; ф. 3371, оп. 1, спр. 12, арк. 14–15.

¹¹⁴ Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке». – С. 125–126.

«взято надлишків реманенту у куркулів: живого – 50 голів коней, 15 корів. [...] Відібрано вугілля ковальського 180 пудів. [...] Конфіскація речей не здійснювалась, окрім одного аршина червоної тканини, з якої голова ревтрійки пошив собі штани, адже не мав що надіти. Заліза було конфісковано 30 пудів»¹¹⁵.

21 квітня 1921 р. при обшуку хати одного катеринославського селянина конфіскували речові мішки, армійські кальсони, рушники, навіть носові хустинки¹¹⁶.

Складовою частиною примусових конфіскацій були регулярні облави й обшуки, що проводились, як правило, по селах під час вилучення збіжжя, здійснення каральних акцій. Право на обшуки мали вповноважені військових нарад усіх рівнів, представники надзвичайних трійок, співробітники міліції та чекісти, залучалися до цього червоноармійці, незаможники і комсомольці. Катеринославська губчека, наприклад, з 2 січня до 1 листопада 1921 р. видала 1662 ордери на обшук, з яких 1282 було реалізовано¹¹⁷. У цілому застосування обшуків військовими нарадами можна вважати доволі поширеним методом контролю над селом. Так, зведення про роботу трійки під керівництвом Колосова, яка проводила акції в березні–квітні 1921 р. у Сурсько-Михайлівській, Новопокровській і Карнаухово-Хуторській волостях Катеринославщини, свідчать, що 28 березня трійка здійснила 40 обшуків, 29 – 210, 30 – 110, 31 березня обшукали 112 дворів, а 6 квітня – аж 244¹¹⁸.

Дуже поширеною була практика заручництва, запроваджена наказом Г. Петровського від 4 вересня 1918 р. Цей репресивний захід фактично започаткував червоний терор більшовиків, основні його принципи проходили апробацію в 1918–1919 рр. у Росії. В Україні ж він почав використовуватися дещо пізніше й одразу став складовою частиною репресивної системи. Інструкція щодо «боротьби з бандитизмом» від 8 грудня 1920 р.

¹¹⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 4520, оп. 1, спр. 3, арк. 37.

¹¹⁶ Там само, ф. 3375, оп. 1, спр. 1, арк. 42.

¹¹⁷ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 99.

¹¹⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3375, оп. 1, спр. 4, арк. 8–20.

передбачала використання заручництва як обов'язковий елемент ліквідації повстанського руху. Відповідальність за застосування цього репресивного заходу покладалася на військові наради. У березні 1921 р. розробкою нового проекту інструкції «про порядок взяття заручників і використання їх із метою боротьби з бандитизмом» за дорученням Постійної наради займалися її члени Р. Ейдеман і С. Косіор¹¹⁹.

В українських селах заручників брали з-поміж найбільш авторитетних, хазяйновитих селян, аби мати вплив на решту населення. Інструкція Катеринославської ГВН (1922 р.) рекомендувала

«в число заручників [...] брати осіб, які користуються популярністю й авторитетом усього населення села, щоб усе село почувалося відповідальним за них»¹²⁰.

Найбільш активно заручництво застосовувалося у районах, кваліфікованих як «бандитські». Тут заручників брали передусім для того, щоб шляхом залякування населення запобігати дальшому розвитку повстанства. Іншою метою було роззброєння населення: якщо зброю не здавали – заручників розстрілювали. Так, саме з цієї причини 10 жовтня 1921 р. було страчено селянина Мороза, заручника з с. Олександрівка Павлоградського повіту, а 12 жовтня – Пархоменка з Берестової Самійлівської волості того ж повіту¹²¹. Використання інституту заручників також мало служити певною гарантією безпеки радянських активістів, членів КНС, агентів, червоноармійців тощо. Наприклад, в одному зі звітів Криворізької ГВН повідомлялося:

«За кожного радянського і партійного працівника будуть розстріляні 5 заручників з куркульського елементу»¹²².

Коли в селі Петриківка у липні 1921 р. було вбито членів волосного КНС, керівництво Новомосковської ПВН вирішило

«з числа 16 заручників, які були доставлені Петриківським комнезаможем, найбільш злісних куркулів числом 5 чоловік розст-

¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 9, арк. 4.

¹²⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3371, оп. 1, спр. 8, арк. 17–18.

¹²¹ Там само, ф. 3374, оп. 1, спр. 1, арк. 54, 66.

¹²² Там само, ф. 3225, оп. 1, спр. 10, арк. 30.

ріляти, про що широко повідомити населення, опублікувавши списки розстріляних»¹²³.

Ще одна причина запровадження заручництва пов'язувалася з приховуванням дезертирів, повстанців, просто підозрілих. Заручники, а серед них і родичі повстанців, у даному випадку повинні були забезпечувати видачу потрібних владі осіб¹²⁴. Інститут заручників використовувався військовими нарадами також для забезпечення продовольчих реквізицій, охорони залізниць, комунікацій тощо¹²⁵.

Зі спадом повстанства у другій половині 1921–1922 рр. здавалося, що необхідність у цьому суворому репресивному заході відпала. Але влада дуже повільно відмовлялася від масштабних репресій, вважаючи за доцільне застосовувати найефективніші каральні заходи для забезпечення контролю над сільським населенням. Наприклад, на Гуляйпільщині ще в лютому 1923 р. із санкції Катеринославської ГВН бралися заручники, аби забезпечувати вилучення у селян зброї¹²⁶.

Одним із найбільш дієвих засобів контролю над селянством був інститут відповідачів. Як і заручництво, спочатку його апробували на території РСФРР, а в радянській Україні, як метод тиску на селян, він з'явився тільки в 1920 р. Упродовж 1920–1924 рр. його принципи дії розроблялися й удосконалювалися на засіданнях Постійної та губернських військових нарад. Відповідачі, як і заручники, призначалися

«з верств, що співчують бандитизму, переважно з українського елементу, впливових і таких, котрі користуються авторитетом серед місцевого населення, а також із родичів бандитів»¹²⁷.

Радянська влада пояснювала необхідність цього заходу так:

¹²³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3377, оп. 1, спр. 11, арк. 18–19.

¹²⁴ Там само, спр. 4, арк. 21; *Семененко В.І.* Історія Східної України: поновлення кайданів (1917–1922). – С. 273–274.

¹²⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-224, оп. 1, спр. 9, арк. 12; *Семененко В.І.* Історія Східної України: поновлення кайданів (1917–1922). – С. 274; ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 1, спр. 9, арк. 130.

¹²⁶ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3373, оп. 1, спр. 48, арк. 37.

¹²⁷ Там само, ф. 3371, оп. 1, спр. 8, арк. 4.

«[...] необхідно знищити той ґрунт, на якому виникає бандитизм [...], тих, хто забезпечує (повстанців. – Д. А.), хто їм допомагає. А це багатий хutorянин. Ми повинні боротися з їхньою зрадою. Таким заходом боротьби є інститут відповідачів, який запроваджується повсюдно»¹²⁸.

Це – у загальних рисах. А більш конкретною метою його організації влада вважала

«створення атмосфери, коли кожен бандит боїтиметься, що його видадуть. Відповідач, побоюючись репресій, буде [...] видавати бандитів, а потім, побоюючись помсти з їхнього боку, може бути використаний як старанний інформатор»¹²⁹.

Докладні й точні дані про обов'язки відповідачів перед більшовицькою владою дає «Тимчасова інструкція про інститут відповідачів»:

«Відповідачі повинні своєчасно попереджати органи радвлади або вповноважених на те окремих осіб у наступному:

- а) про підозрілих осіб, що повертаються в даний район;
- б) про появу банд або окремих бандитів;
- в) про антирадянську, контрреволюційну агітацію, а також про всі брехливі, провокаційні чутки, які розпускаються серед селян і ведуть як до підриву, так і до повалення всієї радвлади або окремих органів і посадових осіб;
- г) про всі контрреволюційні змови, які вже відбулися і ще мають відбутися;
- д) про зв'язок окремих селян з групами або певними особами, діяльність яких переслідується радвладою;
- є) про зберігання зброї без відповідного дозволу, військового [спорядження] і всякої контрреволюційної літератури;
- ж) про злочинну поведінку всіх раніше амністованих радвладою бандитів, які проживають в даному районі»¹³⁰.

За кілька років існування інституту відповідачів надзвичайні органи розробляли, випробовували й удосконалювали

¹²⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3225, оп. 1, спр. 72, арк. 33.

¹²⁹ Ганжа О. «При применении расстрелов битъ на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке». – С. 124–125.

¹³⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3371, оп. 1, спр. 8, арк. 4.

певні правила застосування цього заходу. Зокрема відповідачами призначалися з розрахунку одна людина від 30 хат у селах і 10 хат у селищах і хуторах. Катеринославська ГВН у листопаді 1923 р. визнала більш доцільним призначати одного відповідача на 50 селянських господарств¹³¹. Відповідачі повинні були обирати з-поміж себе так званий комітет із трьох членів і двох кандидатів на чолі з головою. Такий комітет у першу чергу ніс відповідальність перед владою. Відповідачі, яким удавалося заслужити ласку властей, переводились у кандидати або навіть отримували «вільну»¹³². Існував віковий ценз інституту відповідачів. Скажімо, у квітні 1924 р. було звільнено від обов'язків-повинностей мешканців похилого віку із села Межиричі Павлоградського округу¹³³. Відповідачі позбавлялися прав на вільне переміщення.

Нарощуючи активність у боротьбі з повстанським рухом, військові наради постійно закликали підпорядковані їм структури посилювати репресії проти відповідачів, невпинно стежити за їх поведінкою, а там, де цього інституту ще не було, обов'язково його запроваджувати, як це робила, приміром, Катеринославська ГВН у грудні 1922 – лютому 1923 рр. у колишніх південних повітах Запорізької губернії, що ввійшли до складу Катеринославщини¹³⁴. У тих випадках, коли відповідачі з якихось причин не виконували покладених на них обов'язків, їх оголошували заручниками з усіма наслідками. Проти відповідачів застосовувалися також штрафні санкції, майнові та продовольчі конфіскації, адміністративний вплив, їх віддавали під суд ревтрибуналів.

Різновидом інституту відповідачів були інститути так званих п'яти- та десятихатників. Останні призначалися надзвичайними органами примусово з-поміж селян – по одному, відповідно, на кожні 5 чи 10 господарств. Спеціально розроблене

¹³¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 3373, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 221.

¹³² Там само, спр. 3, арк. 221.

¹³³ Там само, спр. 8, арк. 21.

¹³⁴ Там само, спр. 7, арк. 10, 11; спр. 8, арк. 23.

«Положення про десятихатників» свідчить, що коло їхніх обов'язків було абсолютно ідентичним функціям відповідачів¹³⁵.

Ще одним різновидом покарання селян за підтримку або участь у повстанському русі стала примусова мобілізація дорослого чоловічого населення блокованих районів. Офіційно вона розглядалася і як засіб поповнення лав РСЧА, і як метод підриву соціальної бази повстанства. Як правило, «вилучалися» особи віком від 19 до 45 років, здатні тримати зброю, причому представників «трудового елементу» зараховували до запасних частини Червоної армії, а вихідців із «куркульсько-буржуазних» верств – до тилового ополчення¹³⁶.

Обов'язковою складовою боротьби з «бандитизмом» були затримання й арешти осіб, які відносились до категорії ворогів більшовицької влади. Право на застосування цього заходу мали абсолютно всі структури військових нарад. Масові арешти проводилися у середовищі заможних селян, насамперед із метою «вилучення» заручників, чий статус, власне, і ґрунтувався на позбавленні волі. Обов'язково заарештовувалися полонені повстанці, дезертири й особи, що їх переховували. Важливими причинами арешту, на думку більшовиків, були непокоря органам місцевої влади, опір продрозкладкам, конфіскаціям, приховування зброї. Так, в одному військово-політичному зведенні по Верхньодніпровському повіту (квітень 1921 р.) повідомлялося, що

«було затримано: одного – за переховування дезертирів, двох – за виявлення в них самогону, одного – за непослух владі, який виявився в тому, що на його возі відправлялося декілька червоноармійців, від котрих він утік, кинувши їх у полі»¹³⁷.

Надзвичайні органи заарештовували представників й інших соціальних категорій: священників, колишніх офіцерів, робітників-страйкарів, учителів, членів політичних партій тощо. Катеринославською губчека, наприклад, тільки у січні–листопаді

¹³⁵ Держархів Дніпропетровської обл., ф. 4520, оп. 1, спр. 3, арк. 19–20.

¹³⁶ Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке». – С. 123.

¹³⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-224, оп. 1, спр. 7, арк. 32–33.

1921 р. було заарештовано 1257 осіб (це без урахування даних по сільських районах)¹³⁸.

Для утримання арештованих під вартою активно використовувалися в'язниці й концентраційні табори. Потреба в місцях позбавлення волі була серед гостро необхідних. Так, одним із перших завдань утвореної у січні 1920 р. Катеринославської губчека стала відбудова в'язниці на 300–350 осіб, а вже наступного року губерньську тюрму розширили до 1200 місць¹³⁹.

Справжньою знахідкою для правлячого режиму у справі утвердження нової влади стали концтабори. Фактично російські більшовики почали використовувати їх із 1918 р., а на території радянської України вони з'явилися з 1920 р. Згідно з постановою РНК УСРР «Про табори примусових робіт» від 12 жовтня 1920 р., їх організація доручалася губерньським надзвичайним комісіям. Кожна губернія повинна була, таким чином, мати щонайменше один табір. Реальною завжди була й можливість висилки до російських таборів.

Ще одним заходом покарання сільського населення було виселення з «ударних» районів сімей повстанців. По суті це був радше адміністративний захід, але те, що за «провину» одних страждали інші, і те, що виселення супроводжувалися обов'язковими майновими конфіскаціями, дає підставу вважати його саме репресивним. Принципи й сама процедура виселення залишалися незмінними впродовж усієї боротьби з повсталим селянством. І в постанові Ради робітничо-селянської оборони від 17 липня 1919 р., і в інструкціях з «придушення бандитизму» від 20 квітня і 8 грудня 1920 р. про це говорилось одними словами:

«Здійснювати виселення сімей ватажків і призвідців повстань за межі повіту, конфіскуючи все їхнє майно»¹⁴⁰.

¹³⁸ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 47, 51, 53, 74–75, 77, 82, 99.

¹³⁹ Там же. – С. 35, 122, 124.

¹⁴⁰ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 117–118; Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику нетеропливим приготовлением к жеребьевке». – С. 122–123; ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 1, арк. 29.

Постанова ВЦВК і РПО від 4 листопада 1920 р. також забороняла

«окремим особам, які за своєю класовою ознакою можуть створити загрозу революції або справі захисту країни, перебування в місцевостях чи пунктах, що оголошені на воєнному стані, з призначенням їм термінів перебування за межами даної місцевості»¹⁴¹.

Серед найжорстокіших методів придушення повстанського руху в радянській Україні було повне або часткове знищення сільських населених пунктів. «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом» від 20 квітня 1920 р. прямо рекомендувала арт-обстріли й повну ліквідацію сіл як покарання їх мешканців за підтримку повстанців¹⁴². Щоправда, незабаром більшовицьке керівництво зрозуміло, що тотальне знищення повною мірою суперечить офіційним принципам «класової боротьби», адже в полум'ї гинули хати не тільки заможних, але й незаможних селян, що підривало віру останніх у нову владу. Тому з другої половини 1921 р. надзвичайні органи майже відмовилися від цього заходу покарання.

Вінцем репресивної політики більшовиків, що практично здійснювалась надзвичайними органами, у тому числі й військовими нарадами, було позбавлення людей життя. Як уважає Р. Пайпс, практику масових убивств було започатковано в лютому 1918 р., коли у зв'язку з німецьким наступом В. Ленін підписав декрет «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!», який передбачав розстріл «членів буржуазного класу» за відмову копати траншеї, а також оголошував, що

«ворожі агенти, спекулянти, погромники, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюватимуться на місці злочину»,

чим по суті впроваджувалася практика покарань без суду і слідства¹⁴³. Із подальшим розгортанням громадянської війни,

¹⁴¹ Декреты Советской власти. – М., 1983. – Т. XI. – С. 174.

¹⁴² Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику нетеропливным приготовлением к жеребьевке». – С. 122–123.

¹⁴³ Пайпс Р. Русская революция. – С. 262.

активізацією повстанських рухів застосування розстрілів поширилося на всі верстви населення.

Військові наради застосовували розстріли при проведенні буквально всіх акцій на селі. Страта загрожувала тим, хто перевозив зброю, хто давав притулок повстанцям чи просто підозрювався в належності до руху опору. Розстрілювали полонених повстанців і заручників. На початку березня 1921 р., наприклад, каральна комісія ГВН і ЧК Катеринославської губернії у селах Сухачівка та Діївка стратила «винних» селян із кулеметів просто перед сходом односельців. Таким чином у Сухачівці було вбито 19, у Діївці – 10 осіб¹⁴⁴. У липні 1921 р. представники виконкому села Знам'янка Новомосковського повіту розстріляли родину (чоловік і дві жінки) за те, що їхній син перебував серед повстанців¹⁴⁵. Право розстрілювати надавалося представникам надзвичайних трійок і каральних загонів, військовим, уповноваженим військнарад і чекістам.

Отже, знищення сіл і широка практика розстрілів цивільних осіб зайвий раз підтверджує факт ставлення більшовиків до селянства як до «класового ворога», а до розгортання повстанського руху опору – як до нового етапу громадянської війни. Тому вони не бачили нічого дивного саме в репресивному ставленні до селян, уважаючи тотальне насильство лише різновидом «класової боротьби», необхідної для зміцнення нової влади.

Аналіз матеріалів військових нарад Катеринославщини дозволяє зробити висновок, що репресивність дій надзвичайних органів влади стосовно селянського населення України наперед передбачалася вищим керівництвом компартії і радянської держави. Адже військнаради, власне, і створювалися як каральні, надзвичайні органи більшовицької влади, метою яких було остаточне придушення будь-якого руху опору. Розуміючи, що у своїй основі він спирався на широку підтримку селянства, більшовики свідомо застосовували каральні заходи не тільки проти

¹⁴⁴ Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. – С. 57.

¹⁴⁵ Н. Махно и махновское движение... – С. 55.

активних повстанців, але й проти мирних мешканців. Про тотальність репресивно-каральної політики свідчать дві її особливості: по-перше, великий арсенал надзвичайно-репресивних заходів; по-друге, поширеність і масштабність їх застосування. Усе це, без сумніву, морально й фізично впливало на кожного селянина окремо та на сільські громади загалом, призводячи до руйнування традицій і нищення традиційних духовних цінностей українського села.

Архирейский Д. Институт военных совещаний как инструмент карательной политики советской власти на Екатеринославщине в начале 1920-х гг.

На материалах Екатеринославской губернии исследуется деятельность военных совещаний как чрезвычайного института советской власти по подавлению украинского крестьянского повстанческого движения во время перехода к новой экономической политике.

Ключевые слова: военные совещания, крестьянство, повстанцы, «борьба с бандитизмом», заложники.

Arkhireis'kyi D. Institute of Military Meetings as a Weapon of Punitive-Repressive Policy Soviet Government's on Katerynoslav's Province in the Early 1920s

In materials of the Katerynoslav's province investigated the activities of military meetings, extraordinary institution of the Soviet authorities of the suppression of the Ukrainian peasant insurgency during the transition to a new economic policy.

Key words: military meeting, peasantry, rebels, «fighting banditry», hostage.